

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА.

Рк 261
15-83

С. БОРОВИЙ

НАРИСИ
І ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ КНИГИ
НА УКРАЇНІ

ІІ. РОЗГРОМ

КИЇВ—1926

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр R461; 583 Інв. № 25914Автор Боровий С.Назва Нариси з історії Єврейсь-
кої книги на Україні.Місце, рік видання К., 1926.Кіл-ть стор. 15с.

-//- окр. листів _____

-//- ілюстрацій _____

-//- карт _____

-//- схем _____

Том _____ частина _____ вип. _____

Конволют _____

Примітка: 22. XII. 2006,
Мона -

2611.63 (2 ч.)

Відбитка з „Бібіологічних Вістей“ ч. I за 1926 р.

Укрголовліт № 18257
Держтрест „Київ-Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня.
Зам. № 1264—250.

1.

На початок царювання Миколи Першого кількість єврейських друкарень України значно зменшилася. В цей час єврейські книги друкуються тільки в небагатьох містах: Бердичові, Судилкові, Острозі та Славуті. Ці друкарні розвивають, однак, доволі інтенсивну діяльність, і ці роки надовго залишаються рекордними у видавничій продуктивності єврейської України.

В цей час хасидизм неподільно панує над українським єврейством. Друкарі не поганяють своїх верстатів—„жертвників“ друкуванням книг недосить правовірного напрямку. Р. Менаше Ілієр, бажаючи надрукувати свою книгу „Alfe Menasche“, в якій були де-які „еретичні“ думки, поїхав на Волинь. Він уже умовився з друкарем про ціну, вже було розпочали працю і надруковали де-кілька аркушів, як одного разу туди приїхав якийсь фанатик, що користувався великою повагою у власника друкарні; перечитавши надруковане, він накинувся на друкаря:—Як може собі єврей дозволити друкувати книгу, що намагається порушити основи юдаїзму!—Друкар визнав, що той має рацію, і щоби спокутувати свою провину, спалив видрукувані аркуші разом із всім рукописом¹⁾. За кілька років (в 1822 р.), книгу було видано у Вільні, цитаделі равінізму.

Там таки, у Вільні, повинен був друкувати свої твори і І.-Б. Левінзон, „Мендельсон російського єврейства“, що мешкав на Волині (в Крем'янці). Він доволі часто скаржився читачам на незручність, яку він відчував від того, що йому доводиться друкувати так далеко, а між тим, на Волині, зовсім недалеко від Крем'янця, були за його часу єврейські друкарні.

Особливо старанно оберігалась від усього „еретичного“ друкарня в Славуті. На чолі її стояв надзвичайно впливовий серед хасидів Мойсей Шапіро, відомий під прізвиськом „Мойсей друкар, равін Славуті“. Його друкарня, заснована ще наприкінці XVIII ст. (1792 р.) швидко висунулася, як зазначалося в першому нарисі, як краща і технічно досконало устаткована друкарня єврейської України. Її витання, особливо Талмуду, здобули загальне визнання навіть за кордоном. „Хто не чув в Німеччині про чудову славутську друкарню, кому не довелось бачити її розкішного видання Талмуду, що не має рівного собі серед видань цілого століття“—так висловлювався про

¹⁾ С. Розенфельдъ. Р. М. Ілієръ.—„Пережитое“, т. IV, СПб., 1913, стор. 89. Передруковано в збірнику „Naikufa“, т. II, Москва, 1918.

неї сучасник на сторінках єврейсько-німецького часопису¹⁾. А між тим за кордоном Імперії видання єврейських друкарень були тоді майже зовсім невідомі²⁾. Славутська друкарня давала власникам значний прибуток, і, як свідчать сучасники, вони були великими багатіями. Урядовець „Департаменту Иностранных Исповѣданій“ вихрист Зандберг в „Запискѣ объ єврейскихъ Типографіяхъ“, яку він подав в 1827 р., писав між иншим: „Есть типографіи, въ которыхъ печатается въ годъ на 100 т. руб., а въ другихъ на 10 т. р. Еврейскіе типографічки весьма хорошо промышляютъ, нѣкоторые изъ нихъ пріобрѣли въ короткое время капиталъ, простирающійся до 20 тыс. руб. Сіе доказуєть, что єврейскія книги печатаются въ большомъ количествѣ и продаются съ барышемъ“³⁾. І коли це спостереження малопоінформованого Зандберга було правильне, то воно, головним чином, стосується до славутської друкарні.

А І.-Б. Левінзон у своїй „що зробила добу“, книзі „Teudah be Israel“ скаржився: „друкарі, особливо в нашій країні, прагнуть тільки до прибутку. Без права вони звуть себе: „ті, що займаються свягим рукомеслом“, „побожні працівники“, „сподоблюючі багатюх“ і т. п.⁴⁾. І. Б. Левінзону здавалися недоречними ці, що стали звичайними від надмірного вжитку, автокомпліменти друкарів. Події найближчих років додали, одначе, до титулів славутських видавців ще один— „святих мучеників“...

Був ще один гріх у славутських друкарів. Їм довго не міг вибачити його визначний діяч „освіти“ А. Готлобер, фанатичний оборонець чистоти єврейської мови. Славутські коректори не відзначалися любовю до незначних, але святих для нього орфографічних тонкощів (в де-яких випадках пропускали „догеші“—наголоси)⁵⁾.

А незабаром надзвичайні події, що скоїлися навколо славутської друкарні, поставили її на доволі довгий час у центрі уваги не одного тільки українського єврейства.

Року 1835 гроденська (незабаром перенесена до Вільни) друкарня розпочала видання Талмуду. Тільки тринадцять років тому було видрукувано в Славуті третє видання Талмуду (1817—1822), і монополія—апробація ще не втратила своєї сили. Равіни, що дали апробації віленському видавцеві, зазначали, що славутський Талмуд уже давно розійшовся⁶⁾. В Славуті тоді приступали до друкування четвертого видання, і багатий, впливовий і вельми поважаний Шапіро, зазначаючи про те, що у нього в коморах є де-яка кількість комплектів і окремих випусків Талмуду попереднього видання,—досягнув того, що де-які равіни відмовилися від своїх апробацій і наклали заборону на віленський Талмуд. Почалася завзята боротьба поміж видавцями, в яку було втягнуто коло двохсот равнів⁷⁾.

1) „Orient“, Leipzig, 1840, № 3, стор. 23.

2) Так, наприклад, у доволі великій бібліотеці єврейського вченого Ш. Бонді, що помер в 1816 р. у Німеччині, не було ні однієї книги, надрукованої в межах України. Див. Каталог його бібліотеки „Kiriath Sepher „Dessau“, 1818.

3) Гессенъ Ю. Къ исторіи єврейскихъ типографій.—„Еврейская Старина“, 1909, кн. IV, стор. 203.

4) „Teudah be Israel“, Вільно, 1828, стор. 85.

5) S'ichronotn. Naboker Og., Варшава, 1881, № 1, стор. 2.

6) Керуючися цими самими міркуваннями, трохи раніше (в 1816 р.) равіни Білорусії дозволили друкареві в м. Копісі (Могил. губ.) видрукувати Талмуд, також порушаючи права Славуті. Шапіро не боявся конкуренції цієї маленької погано устаткованої друкарні. Не починаючи суперечки, він почав тоді третє видання свого Талмуду, яке і закінчив на протязі п'ятьох років. А білоруський друкар загаявся із своїм виданням тринадцять років (1816—1828)—Rabinowicz R. Maamor al hadphossath hatalmud München. 1877, стор. 114.

7) Реєстр їх можна знайти у Н. Maggid. „Ir Wilno“, Вільно, 1900, стор. 22—26.

Вони поділилися на дві партії: хасидські та близькі до хасидизму равини взяли під свою охорону Славуту; їх вороги захищали інтереси віленських видавців. Обидві партії розіслали по країні агентів, що збирали передплатників і випрохували у місцевих равинів апробацій. Вони створювали навколо цієї суперечки громадський інтерес. Біограф відомого равина І.-Е. Спектора, що був втягнутий також разом з іншими в цю сварку друкарів, оповідає: „нарід, керуючися не юридичними міркуваннями, а лише внутрішньою заохотою, в більшості своїй схилився в бік Славути; цьому сприяла не тільки загально визнана гідність самої друкарні, але й те, що власник її був відомий, як праведна і побожна людина, нащадок „цадика“ р. Пінхоса, учня р. Ізраеля Бешта (фундатора хасидизму). Але популярність справи славутських видавців зазнала непоправний удар тоді, коли розійшлися чутки про тяжку образу, яку завдав Шапіро найпопулярнішому равині Аківі Ейгеру—оборонцеві прав віленських друкарів“¹⁾.

В Гродні зібрався спеціальний равинський суд. Він виніс вирок несприятливий для друкаря-хасида. Права на видання було визнано за віленським видавцем, якого, однак, зобов'язали купити у Шапіро решту видання. Шапіро вирок суду не послухав, не припинив друкування свого Талмуду; в наслідок довгих переговорів він зміг знову поставити свою суперечку на розгляд равинського арбітражного суду. Арбітраж не міг нічого вирішити²⁾. Невідомо скільки би часу ще продовжувалася ця справа і як би вона закінчилася, коли-б раптова катастрофа, що спала на власників Славутської друкарні, а потім взагалі на єврейські друкарні Імперії, і особливо України, не поклала передчасного кінця сварці.

2.

Цензурний догляд за єврейськими книгами на початок нового царювання значно збільшується. Тут цікаво зазначити, що Г. Р. Державін, славетний поет і державний діяч (тоді сенатор), на початку століття (в 1800 р.) в своєму славетному „Мнѣніи“ про євреїв пропонував—попереджуючи події майбутніх десятиліть—решучу „реформу“ Єврейської книжкової справи.

Він писав: „черезъ вызванныхъ изъ нѣмецкой земли просвѣщенныхъ Евреевъ и избраннаго верховнаго рабина или патріарха ихъ, изъ коихъ будетъ состоять предлагаемый сендаринъ подъ надзираніемъ протектора,—(Державін пропонував щось подібне до „міністра євр. справ“) старатся о переводѣ на русскій и прочіе языки нужныхъ Еврейскихъ книгъ, издавая оныя къ свѣдѣнію простаго народа съ философическими, сколько можно понятными, объясненіями.

Въ разсужденіе чего содержатъ при сендаринѣ, подъ наблюденіемъ же протектора, типографію, въ которой подъ строгой цензурой печатать Еврейскія книги, до религіи ихъ касающіяся, отменяя изъ нихъ все то, что отъ суевѣрія ко вреду челоуѣчества вкралось; а для того ввозъ изъ-за границы всѣхъ Еврейскихъ книгъ запрѣтитъ, довольствуя російскихъ Евреевъ тѣми книгами, которыя напечатаны при сендаринѣ, а не въ другомъ гдѣ городѣ или мѣстѣ...

Для осмотру Еврейскихъ школъ, не находятся ли въ нихъ какихъ єврейскихъ изувѣрныхъ книгъ и не происходитъ ли чего зловреднаго для народовъ другихъ религій, протекторъ можетъ по надобности посылать изъ находящихся при немъ 4-хъ просвѣщенныхъ Евреевъ,

¹⁾ Lipschitz, J. Toldoth Izchak, Варшава, 1896, стор. 58—60.

²⁾ Rabinowitz, R. Op. cit, стор. 116—118. Lipschitz, J. Op. cit., там-таки

його з австрійським досвідом (Досить відомо, який вплив на формування ідеології російських освітників цієї доби мала єврейська політика австрійського уряду в Галичині). Тугенгольд писав (навожу важливі уривки офіційного перекладу з німецької мови)¹⁾:

....Книги сія находяться найбільше на Волини и Подоль, и тамъ въ своей колыбели онѣ находяться почти во всеобщемъ употребленіи.

Въ губерніяхъ Волинской и Подольской, почти во всякомъ мѣстечкѣ находяться типографіи єврейскихъ сочиненій (! — С. Б.). Изъ нихъ знатнѣйшія: въ Славутѣ, Острогѣ, Судилковѣ, Меджибожѣ; въ сихъ то типографіяхъ, равно какъ въ Шкловскихъ, Бердичевской и Полингенской (Полонное), ни одна еще полезная книга не издана. Типографіи сія какъ бы гнѣздилище каббалистическихъ и мистическихъ сочиненій.

Жиды сихъ губерній отстали нѣсколькими столѣтіями въ просвѣщеніи и образованіи отъ своихъ собратій, живущихъ въ другихъ государствахъ.—Горе истинному Израилю, если судьба заставитъ его жить въ семъ гнѣздилищѣ тьмы!

...Что касается до того, въ большомъ ли употребленіи сія книги и открыто ли ихъ имѣють, то, сколько мнѣ извѣстно, близъ цензуры онѣ рѣдко видны, далѣ же на югъ, каждый єврей плаваєтъ, такъ сказать, въ семъ хаосѣ фанатизма и безумства.

Можно ли ихъ уничтожить?

Въ Австріи троякимъ образомъ уничтожаються злоупотребленія вредныхъ книгъ и съ успѣхомъ, именно:

1. Посредствомъ строгаго запрещенія, какъ печатать ихъ внутри государства, такъ и вывозитъ онія изъ-за границы. Російскіе типографчики нѣсколько разовъ пытались книги сія подъ разными названіями ввести туда, но правительство австрійское сіе замѣтило и, три года тому назадъ, запретило ввозъ всѣхъ безъ исключенія Єврейскихъ книгъ, печатаемыхъ въ Россіи.

2. Помощью отштемпелеванія всѣхъ євр. книгъ, какъ находящихся уже въ употребленіи, такъ и имѣющихся еще поступити въ обращеніе. Посредствомъ сего легко можно уничтожить вредныя...

3. Для прекращенія пагубнаго вліянія сей секты на дѣтей, производимыхъ хасидами посредствомъ словесныхъ наставленій въ школахъ, правительство тамошнее постановило, чтобы въ небольшихъ городахъ находился учитель Єврей, выдержавшій экзамень въ Законѣ Божіемъ, отечественномъ языкѣ (нѣмецкомъ), ариѳметикѣ и чистописаніи; въ большихъ же городахъ заведены училища, въ которыхъ Єврейское юношество, кромѣ означенныхъ предметовъ, обучалось и прочимъ наукамъ.

Я увѣренъ, что, если сія строки были удостоены вниманія Высшего начальства, то въ короткое бы время воспитаніе єврейскаго юношества получило новое, лучшее образованіе, нежели въ какомъ оно, къ стыду Израилей, до нынѣ находится. Вильно, Октября 15.1831. В. Тугенгольдъ“.

Почалася повільна переписка міністрів... А незабаром з цією справою поєднав своє ім'я друг Вольфа Тугенгольда — славетний І.-Б. Левінзон; він, можливо, знав про „пропозицію“ віленського єврейського цензора²⁾.

¹⁾ Архів Міністр. Народн. Освіти № 146924, К. 5981. Головного Управлен. Цензури—„По представленію Виленскаго Цензури. Комит. о єврейскихъ книгахъ, напечатанныхъ безъ одобренія“.—Користуюся з нагоди висловити свою велику подяку С. М. Гінзбургу, що ласкаво дав мені змогу познайомитися з цією справою, таксамо як і з справою III-го відділу про славутську подію, про яку мова буде йти нижче.

²⁾ Вони були друзями. Див. похвальну цензурну замітку Тугенгольда на книзі Левінзона „Teudah be Israel“ (Вільно, 1828). В другій книзі Левінзона „Beth Jehudah“.

Левінзон не крився від сучасників із своєю участю в урядовім поході на єврейську книгу. Але всеж іще не можуть зі всією ясністю бути відтворені всі подробиці цього сумного епізоду. Левінзон двічі оповідав про нього. Вперше подаючи владі записку про свою діяльність (прохаючи субсидії)¹⁾; другий раз в післямові до своєї книги „Schorsche Lebanon“ (Вільно, 1841),—нібито звертаючися до громадського суду. Текстуальне порівнення цих двох оповідань буде не позбавлене значіння для нашого досліду. Післямова до „Sch. Z.“

„Записка“

Въ 1833 г., 20 іюля написавъ я проектъ объ уничтоженіи всѣхъ еврейскихъ типографій, кромѣ тѣхъ, гдѣ находятся цензуры, и пустить оныхъ въ откупъ въ пользу еврейскихъ училищъ и о пересмотрѣніи изданныхъ до сего времени еврейскихъ и халдейскихъ книгъ. Этотъ проектъ представленъ былъ профессоромъ Кіевскаго лицея надворнымъ совѣтникомъ г. Савицкимъ — г. министру внутрен. дѣлъ, а въ 1836 г. послѣдовалъ о томъ Высочайшій Указъ. При семъ проектъ представленъ авторомъ также описъ древнимъ и новымъ еврейскимъ и халдейскимъ книгамъ съ означеніемъ, какія изъ нихъ могутъ быть признаны полезными, а какія вредными.

Ви повинні знати, що після того, як я здобув запит від достойника С. [авицького] відносно єврейських друкарень: чи правильно, що в них часто друкуються книги без всякого цензурного дозволу, серед яких зустрічаються і дуже негості—я боючися, що це може мати надзвичайно шкідливі наслідки для всіх єврейських друкарень і надрукованих в них книг, звернувся 20-го липня 1833 р. до міністра Блудова з проєктом, щоби існували лише три друкарні—одна у Вільні, решта в двох інших містах, де є цензура. Я надіслав також великий реєстр книг, старих й нових з зазначенням, що друкування їх необхідне: як збірки молитов, так і коментарії до Біблії та Талмуду, а також книги з равінського письменства раньої та пізньої доби; відзначив я також важливі і корисні книги для виховання і просвіти дітей, одночасно і книги, що читаються залюбки народом та жінками. Все це я докладно пояснив, зазначив гідність і велику вартість цих книг і на значіння їх авторів. Я запропонував також, щоби всі три друкарні були в руках однієї людини за певну щорічну платню. Моєю метою було добро наших братів і добро уряду. Про це довелось б занадто довго розповідати, та й тут не місце.

(Вільно, 1839) надруковано, як передмову, його листа (від 27 лютого 1836 р.) до автора. Ось характерний для літературних звичаїв того часу початок цього німецького „листа-передмови“ критика—цензора: „Wenn ich, theurer Freund! noch vielfachen Umhertreiben auf dem bodenlosen Meere der rabinischen Literatur endlich auf ein schristellerischen Product Ihrer Feder gerathe, so ist es mir als hörte ich: Land, Land! in meinem Gemüthe jauchzend erschallen!“. Див. також його другий лист до Лев., що опублікований В. Natansohn'ом „Sepher Sichronoth“ 3-е вид., Варшава, 1899, стор. 57; також „Beer Izchak“, Варшава, 1899, стор. 57, 125 і 178.

¹⁾ Опублікував Гессен, op. cit. „Перекитое“, т. III, стор. 14, прим.

Досить ясно, чому в різних тонах написано ці документи. Але два моменти треба особливо відзначити. У варіанті другому—там, де Левінзон звертається до єврейської громадськості,—він нічого не говорить про складений ним реєстер шкідливих книг. Там говориться тільки про ті книги, захист яких він взяв на себе. І, нарешті, центральний пункт: до чого призвелася роля Савицького. Чи можна вірити—так змальовано справу в тому ж другому варіанті, що своєю „пропозицією“ Левінзон відвів від єврейських друкарень наготовлений для них ще більш тяжкий удар, або ж проект „реформи“ єврейської друкарської і книжкової справи виник у Левінзона самостійно (так змальовується справа в першому варіанті). Здається, що позитивну відповідь можна дати лише тільки на друге запитання¹⁾.

На самому початку 1834 р. проект Левінзона—Савицького був предметом обмірковування міністрів внутр. справ Блудова і народної освіти—Уварова. Блудов писав (19.І.1834), що „по дошедшимъ до него свѣдѣніямъ, между евреями возникла въ новѣйшія времена секта хасидовъ, которая искажаетъ еврейскій законъ и издаетъ самыя вредныя для общества книги, заключающія ложныя и противныя благопознанію и нравственности правила. Увлекаясь этимъ обманомъ, еврейскій народъ предається совершенной празности, пронырствамъ, распутству и веѣмъ порокамъ. Хасидскія правила столь распространены между евреями западныхъ губерній, что теперь нѣтъ почти ни одной еврейской книги старинной печати и изданій, гдѣ бы они не были включены особыми прибавленіями или вложеніемъ въ переплетъ; хасидскія книги читаются съ невѣроятною жадностію, и все мѣры правительства для пресѣченія этого зла оказываются недостаточными. Три еврея—Савицкій, Микело и Беренштейнъ²⁾ предложили принять слѣдующія мѣры для уничтоженія именно этого зла: строжайше пересмотрѣть, посредствомъ особыхъ комиссаровъ, веѣ книги, находящіяся въ употребленіи у евреевъ, и доселѣ въ Польшѣ и Россіи напечатанныя; отдѣлить все нехасидскія, а остальные безусловно истребить, наложить строжайшее взысканіе на тѣхъ, кто будетъ укрывать подобныя книги или сохранять ихъ, хотя бы только по недосмотру ревизоровъ; закрыть веѣ еврейскія типографіи въ Польшѣ и возвращенныхъ отъ Польши губерніяхъ; дозволить существованіе не болѣе трехъ типографій (напр., въ Житомирѣ, Брестѣ-Литовскѣ и Шкловѣ) съ привилегіей на 15 лѣтъ, предпринимателемъ при этихъ типографіяхъ опредѣлитель особыхъ цензоровъ отъ правительства“³⁾. Як видно з цієї довгої цитати, проект трьох євреїв цілком зійшовся з пропозицією Левінзона.

Уваров не одразу згодився на такі енергійні заходи щодо єврейських друкарень. Він хотів обмежитися пропозицією цензури про найсуворіший розгляд єврейських книг, що друкуються в Імперії і привозяться з-за кордону. Блудов начебто згодився з цим⁴⁾. І офіційний літописець Міністер. Внутр. Справ того ж 1834 р. записав: „Раввинисты и въ особенности хасиды показали себя людьми нравовъ развращенныхъ... Министерство Внутреннихъ Дѣлъ, по согласенію съ Генераль-Губернаторомъ тѣхъ мѣстностей, гдѣ евреи имѣють постоянное пребываніе, и съ намѣстникомъ Царства Польскаго, при-

1) Про „історичну оцінку“ вчинку Левінзона порівняй: Гессенъ, *op. cit.*: С. Цинбергъ И.-Б. Левинзонъ и его время, „Еврейская Старина“, 1910, кн. VI.

2) Савицького, безумовно, з непорозуміння тут названо євреем. Останні двоє,—на думку Гессена (Евр. Енциклопедія, т. XV, стор. 799),—побажали стати монополістами єврейського друкарства.

3) „Восходъ“, 1903, VI, *op. cit.*, стор. 131.

4) *Ibidem* стор. 132.

...но було обратити увагу на распри ихъ и на вредныя книги хасидовъ, и предложило, что бы онѣ не печатались безъ дозволенія цензуры и что бы всѣ типографіи, существовавшіе безъ дозволенія цензуры, были закрыты“¹⁾.

...підготовлювався розгромъ єврейської друкарської та книжкової справи в Імперіі, а його спеціальний антихасидський характер мав би поставити Україну під головніший і найсильніший удар²⁾. Катастрофа наближалася; трагічна подія в Славутській друкарні повинна була прозвучати сумною прелюдією.

Перечка поміж Вільною і Славутю дійшла до кульмінаційного моменту. В цей час в одній із славутських синагогъ було знайдено тіло друкарського робітника—палітурщика, що за однією версією було повішений, за другою—повісився. У славутських друкарів було багато ворогів і коли для них випав такий щасливий випадок, то вони й використали його для помсти Шапірам³⁾. По обвинуваченню в убивстві було заарештовано синів старого Шапіра, Самуїла (Пинхаса—людей теж похилого віку (першому було тоді 61 р., другому—48). Вони були „оставлены въ подозрѣніи“, але їм не вдалося уникнути жорстокої кари. Зовсім недавно Ю. Гессен опублікував невеличкий нарис на підставі архівних матеріалів, що кидає деяке світло на цю темну подію. Ось як він уявляє собі справу в світлі офіційних документів: „Братья Шмуль и Пинхос Шапиры, как их называют в некоторых документах, вместе с Славутскими евреями Ноткой Брандесом и Янкелем Цыфриным были привлечены к делу о причинении насильственной смерти одному еврейскому [Лейзеру Протогайну], найденному повесившимся в еврейской синагоге, и по Высочайше утвержденному 15 июля 1839 г. заключению генерал-аудитора за намерение к лиходейству и оскорбление следователя по этому делу флигель-адыютанта князя Васильчикова, наказаны шпицрутенами, отправлены на поселение в Сибирь“. Так власне звучало повідомлення московського генерал-губернатора. А столь компетентное учреждение, как аудиторский департамент военного министерства, свидетельствует, что названные лица были наказаны „за печатание въ своей типографіи еврейскихъ книгъ со вредными правилами хасидимской секты и другія преступленія“.

Таким образом мы видим, что братья Шапиро пострадали не столько за прикосновенность к смерти еврея (в этом отношении они были только „оставлены в подозрени“)⁴⁾ или за попытку дать взятку и оскорбление следователя (выразившееся в том, что „они писали против него в свое оправдание“), сколько за печатание вредных книг. Действительно, братья Шапиро разсматривались не как уголовные преступники, а как фанатики, вредно влияющие на своих единоверенцев, что именно это придает трагический характер славутскому событию“⁴⁾.

¹⁾ Бурадиновъ, Н. Исторія Министерства Внутреннихъ Дѣлъ, т. III, кн. 1, стр. 189, стор. 665.

²⁾ А. Шиммий (В. Григорьевъ) офіційний дослідувач „Єврейськихъ религіозныхъ книгъ въ Россіи“ на сторінкахъ „Журнала Минист. Внутр. Дѣлъ“ (1846 р., №XII, стор. 578) пише: „У насъ хасидимы живутъ почти вездѣ; но преимущественно многочисленны въ губерціяхъ: Волынской, Подольской, Киевской, Полтавской, Екатеринославской, Херсонской, Витебской, Могилевской, Черниговской и области Бессарабской... Въ Полтавской, Екатеринославской и Херсонской хасидизмъ, говорятъ, отличается особеннымъ усобицствомъ и глубиной невѣжества“.

³⁾ Судиєники вважали, що знищення Славутської друкарні є справа розлютованихъ „просвѣщенныхъ“ (див. напр. Lipschitz, op. cit., 60), але важко, однак, сказати, вважали вони в це обвинувачення конкретний зміст.

⁴⁾ Хасиди бр. Шапиро по путі в Сибірь—„Єврейская Летопись“, кн. II, Петроград—Москва, 1923, стор. 97.

Справа III-го відділу, що була досі невідомою, має деякі нові матеріали до історії темної славутської пригоди. З слідчого матеріалу видно, що Протогайн (таке мав прізвище палітурник, що загинув) „былъ найденъ повѣшаннымъ за то, что онъ, Протогайнъ, передавалъ секретно заславскому Протоіерею Бендеровскому листы изъ книгъ еврейскихъ, печатаемыхъ въ той типографіи противъ христіанства... каковыя листы переданы Вашему Сіятельству“ [Бенкендорфу] (аркуші в справі не збереглися)¹⁾. Видко, що традиція про „славутських братів“ потребує ґрунтовного перегляду²⁾, але це питання вже поза межами нашого досліду і його треба розглянути в звязку з цілою низкою явищ внутрішнього життя українського єврейства тієї доби. Тут же важливо лише ще раз підкреслити, що із цієї справи видно, що Шапірів було засуджено тільки за друкування хасидських книг.

Старий Мойсей Шапіро не пережив катастрофи справи всього свого життя. А тяжко покарані шпіпрутенами його сини пробули в мурах Московської в'язничної богодільні „по пути въ Сибирь“ більш 20 років. І тільки Пінхасу Шапіро пощастило кілька років життя провести на волі³⁾.

А між тим, проєкт Левінзона—Савицького, перейшовши всі інстанції, обернувся на „Высочайше утвержденное положение Комитета Министровъ, распубликованное 27 ноября 1836 г.“. Навожу головніні уривки з цього жахливого документу:

„Правительствующій Сенатъ слушала рапортъ г. Министра Внутреннихъ Дѣлъ, что, по встрѣченымъ мѣстными начальствами затрудненіямъ въ надзорѣ за непечатаніемъ запрещенныхъ книгъ, въ еврейскихъ типографіяхъ, и по свѣдѣніямъ, что въ обращеніи между Евреями имѣются таковыя книги... По положенію Комитета Г.г. Министровъ, 13 и 27 минувш. Октября Государь Императоръ повелѣтъ соизволилъ: 1) Объявить, черезъ кого слѣдуетъ, Евреямъ, что все имѣющіяся у нихъ книги, напечатанныя безъ ценсуры, или привезенныя изъ за границы безъ дозволенія, они могутъ представлять мѣстнымъ начальствамъ въ теченіе года, не опасаясь за то наказанія, но что по прошествіи сего срока, съ тѣми изъ нихъ, у которыхъ такія книги окажутся, поступлено будетъ по всей строгости законовъ. 2) Пересмотрѣть представляемыхъ Евреями книгъ, поручить надежнымъ Раввинамъ, съ тѣмъ, чтобы они, подѣ личною отвѣтственностію, одобренныя ценсурой означали надписью, а не одобренныя представляли мѣстному начальству, которое имѣеть представлять оныя въ Минист. Вн. Дѣлъ на дальнѣйшее по усмотрѣнію его распоряженіе. 3) Если по истеченіи означеннаго срока, открыты будутъ какимъ либо случаемъ у кого изъ евреевъ запрещенныя книги, то городскія и зем-

1) Архив III-го відділу 1836 р., № 79. „Объ умерщвленіи еврея Лейзера, онъ же Протогайнъ, евреями Шапрами, Вольнской губ., мѣстечка Славуты“...

2) В звязку з цим цікаво навести запис із щоденника Мандельштама (від 20 1840), який відіграв в найближчі роки таку визначну роль в долі єврейської віти—„наблюдателю тѣмъ болѣе должно обратить свои взоры на эту точку еврейскаго состоянія, чѣмъ чаще донинѣ это падиское владычество употреблялось, ало, о чемъ и приведенъ примѣръ по всемъ государственнымъ вѣдомостямъ прошедшій годъ по случаю хасидскаго Verhaerichtъ въ Славутѣ.—„Нѣтъ записи перваго еврея-студента въ Россіи“, „Пережитое“, т. I, Сиб., 1908, стор. 28.

3) На підставі родинних переказів історію „славутських братів“ переказала з нащадків—д-р Хава Шапіро—„Noachim mi Slavito“, часопис „Hoschilo“, т. XXX, Одеса, 1914, стор. 541—554. Порівняй також Zederbaum, Kesser-luna, Одеса, 1867, стор. 139—141; И. Марик [Марек] „Московское гетто“, „Восходъ“, 1896, X, стор. 10; газета „Hamagid“, 1872, № 35 (від 4 вересня). Народний переказ зберіг пам'ять про „славутських братів“, див. оповідання записане з „народних вуст М. J. Berdyczewski'm в його „Meozor haagodah“, т. II, Berlin, 1913, стор. 224.

екія поліції обязаны, задержавъ оныя, доносити о томъ немедленно вышнему начальству, для преданія суду. 4) Для облегченія надзора за єврейскими типографіями, всѣ существующія нынѣ въ другихъ городахъ и мѣстечкахъ уничтожить, оставя только двѣ: одну въ Кіевѣ, а другую в Вильнѣ, гдѣ просмотръ єврейскихъ книгъ поручить особымъ ценсорамъ; а какъ при Кіевскомъ Университетѣ такового ценсора и вообще ценсурнаго комитета еще не имѣется, то предоставить ему Г. Мин. Вн. Дѣлъ для приведенія сей мѣры въ дѣйствіе войти въ сношеніе съ Мин. Нар. Просвѣщенія. 5)...подтвердить всѣмъ таможеннымъ и губернскимъ дограничнымъ начальствамъ, что бы привозимыя изъ-за гран. книги, прежде обращенія ихъ въ употребленіе, непременно подавали бы были подлежащей ценсурѣ“¹⁾.

Такъ було оголошено найжорстокішу війну єврейській книзі. Призначеному тоді-ж на посаду цензора кандидату медицини вихристові Міпсу запропоновані закони здалися недостатніми. Він подав довжелезні (на чотирьохъ зшиткахъ) міркування, де доводив необхідність середження цензури єврейскихъ книгъ у Петербурзі, тому що не можна довірити остільки серйозну справу місцям. З пропозицією Міпса в Міністерстві, проте, не згодилися. Доволі швидко самого автора проєкта було відсунено від цензорської посади „за крайню недобробовѣстность свою, лихоимства и вымогательства отъ євреевъ“²⁾.

Єврейська Україна на кілька років залишається без друкарні³⁾. У Кієві, де єврейської друкарні ніколи не було, ніхто не робить тепер спроби заснувати монопольну друкарню; у всіх ще були в пам'яті два старці—друкарі, якихъ було проведено через стрій на одному з кійвськихъ майданів.

Такъ почалася найтемніша доба в історії єврейської книги на Україні—доба друкарської монополії і жорстокихъ утисків на „шкідливі“ книжки. Цій добі і буде присвячено наш третій нарис⁴⁾.

¹⁾ „Второе Полное Собр. Законовъ“, XI, 9,643.—Леванда, ор. сіт., стор. 395.

²⁾ „Восходъ“, 1903, кн. VI, ор. сіт., стор. 134—136.

³⁾ Островську друкарню було перенесено до м. Юзефова в Польщі; на своїхъ першихъ виданняхъ друкарі зазначали: „надруковано в Юзефові [маленькими літерами] шрифтами, що були раніше в Острові [більшими літерами]“.

⁴⁾ Користуюся нагодою, щоби виправити дві важливі помилки, що повали до першої частини цієї праці („Б. В.“ 1925, № 1—2 на стор. 47, окреме вид. на стор. 3): перше видання першої Єврейської книги в Іспанії—1482 (надрук.—1485), в Португалії—1487 (надрук.—1497).

